

Додаток до українського тижневика «Слово»

БІБЛІОТЕКА ГАЗЕТИ «СЛОВО»

Серія сучасних письменників

ЮРІЙ КОСАЧ

ЧУДЕСНА БАЛКА

НОВЕЛЯ

Регенсбург.

1946

Permitted by authority of Military Government
Satz und Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg

Я: барка, п'яна від пурпуру тканих вітрил, від багру обріїв, захмелілих вітром, випливала в цю тиху затоку, причал корсарів, осяяний мідяним місяцем. Затока — подільська балка, вбрана в весняне біле квіття черешень і яблунь, гляділась у застиглисть плес і зорі й квіття падали, засипали заток — з пелюстків виростали сні, мов лілеї, а зорі падали на дно.

Дивна історія Ніколо Ромічеллі, дезертира. Він повинен був почати від тієї барки, п'яної корсарської барки, від цього затоку, де пелюстки й зорі й поринути ловцем жемчугів, як туземець біля Коралевих островів, на дно. Він і не знав, що ця тиша, тиша заповідника і спокійне плесо — це оманя.

Я до Ніколо:

— Ви повинні ненавидіти той день, коли вас вивантажено з валкою італійських берсалієрів в одному з міст цієї країни. Ніколо:

— Ви смієтесь, але й вважав, що це долина раювання, Левада Цитери. Сонце здіймалось таке лагідне й присмеркові хмари плили по безвітряному небі, повагом, мов лебеді. Ця синява й моря пшениць надили своїм біблейським спокоем. Це була мудрість, божественна мислішня. Я сміявся назустріч соняшникам, що приязно кланялись мені із-за тину міщанських садиб, я п'янів од тьмяного паху вечорів з їх резедою й будками, я пестив червоногарячі маки, що, мов плями молодой ярливої крові, громадились у жилах.

Ніколо Ромічеллі вступив, мов уквітчаний Лаврентій Медіцейський, мов принц Просперо на цю барку з пурпуровими вітрилами.

(Яка це безмежна недоречність була — пригнати їх сюди — венеційців, неаполітанців, ломбардців,

з-під їхнього, хоч тесного, неба в цю країну лихості?)

Ніколо:

— Вибору не було. Була доля. Чи впав би я в калмуцьких степах, по дорозі відступу з-під Сталінграду, чи замерз би я, вартуючи шахт у Макіївці, чи врешті тут — поринувши в цю затоку п'яного трунку волі, я вже ніколи не повернувся до мого давнього дозвілля, до мого містечка біля Пескари, де я був досі тихим учителем історії.

Всьому винна Наталя.

Поети, ви б написали: »під її віїми, в її чорних очах, як грозова ніч, таїлось безліч загадок. Її усміх міг бути ранню владного дня, що вставав над цими кучерявими балками. Її душа могла б бути жемчугом, коли б уміти тільки її видобути з дна затону...

Ні, це було широке, виличасте обличчя, сливе тупе. Здеформоване обличчя Афродити, історія над гармонією. Її очі були карі, може єдине, що вражало, довга коса, туго заплетена докруги голови. Її хода рубашня, тверда, але усміх, справді, як рань дня. Це був аліяж раси степових кінників, що перемогли амазонок, і робітничого, шахтарського покоління 1917-го. Воно було крпке, невисоке, із засівом чорних вусиків над повною губою.

Того вечора, коли її мати прибігла в садок і метушливо кинула: »йдуть, вже Віталія взяли« — Ніколо не знав, коли й як, з-за кущів бузку, жасміну тьохнули кулі. А Наталя, діставши з-за бантини автомата, заскородила ним синяву присмерку. В мент все це мішанське передмістя взялось лементом пострілів, і почалась облога цих тихих, вишневих садків. Ніколо, хоч не хоч, прикрив відступ. Ще дві-три гранати й треба було полатись вниз, через сад, кущі малинника, бур'ян до річки.

Я: Так ви, Ніколо Ромічеллі, фашистівський берсальєр, стали партизаном. Ви навчилися любити волю й збагнули, чому в нашій країні такі добрі снайпери, чому тут так весело вмирають.

— Я не мав іншого виходу, відповів Ніколо; я не знаю навіть, звідки й у мене взялася така дивовижна радість із нищення.

Я: Ви ніколи не будете знати одного великого щастя, мій друже з Пескари, це радість, яка обдає вас буруном вогнистої зливи, це тоді, коли чуєте слово: повстання. Ви, хоч і романтик. Автім проти вас, цієї романтичної надії, ми не б'ємось. Це не ви, це й не вони — прусаські генерали йдуть нас завойовувати. Це Готи неволять Актів, це Дарій облягає Гелон. Це хижі копунти з загонами руських велетнів-вершників мчать по наших степах, а назустріч їм наш вітер. Він гостріший од тисяч стріл війська наших мудрих царів Скитії, що шлять тепер у курганах. Копунти обіцяють землю своїм людям, ралець завойовникам. Добре — дістануть же вони цю землю в сажень завдовжки, в три лікті завширшки, кожен дістане, кожен, що вже не повернеться над голубиний свій Райн, над зеленуватий Іллер, над рвучкий Інн...

Триста юнаків і мужів, снайперів, танкістів, кінвотчиків (вони були недавно ще орачами в своїй скитській отчизні або копали руду біля Кривого рогу), враз із жінками — медсестрами, перекладчицями, розвідницями і просто жінками — це був загін Енея. Ніколо дивувався, почувши тут імена Актія, Аталанти, Лаєрта, Алкіда й Ніуби. Але це були псевдоніми, обрані цими людьми для безпеки їхніх близьких, що лишались у зоні окупантів.

Я пояснив:
— Ваш Овідій не знайшов признавня й спокою в Римі й образ собі другою отчизною нашу Ольбію, де й умер. Проте й ми маємо на геренсько-латинське насліддя стільки ж прав, що й ви...

...Ой по горі, по горі,
При битому полі,
при знайомім табуні —
кінь гуляв по волі.
Козак коня осідлав,
загнуздав уздою,
сунув ногу в стремено,
полетів стрілою...

Озброєна фінками й автоматами, гранатами й противіщними гарматками, з двома танкетками, на чолі ця бригада Енея котилась із балки в балку, з ліса в ліс, і Ніколо засвоїв собі марш Енеевих партизанів, цю нескладну й зальотну пісеньку, а проте брязкіт антських обосічних мечів віддалено чувся у ній.

І ще і ще інших пісень слідав Енеїв загін, але не одна не наказувала так Ніколові думати про плоскіт весел старовинної триреми, про лопіт вітрил і шум грай-моря — шляху завойовників.

...Ой по горі, по горі,
при битому полі...

Еней, чоловік у німецькому мундурі без нашивок, із сріблом на скроні, з обличчям провінціального актора, але з непорушними, олив'яними очима, довго придивлявся Ніколо й його паперам.

— Таких ще в нас не було, але нехай залишається. Він міг би остаточно (звернувся він до мене) вчити колинебудь наших дітей латини й тлумачити Божественну Комедію.

Цей добродій з фінкою на ремені був мабуть теж

учителем (у нього, згодом довідався Нікело, була ранга майора), він міг бути рахманним мовознавцем.

— Ви будете з Наталею, — посміхнувся Еней, — вона мабуть знає італійську мову, перекладати Гаю Юлію Цезаря «Коментарі до галійської війни», для нашої газети (бригада мала свою газету, писану на постолах хемічним олівцем); чесноти старовинних правлять завжди за зразок: *o nomen dulce libertatis...*

Автім це було все одно, сміявся він чи говорив серйозно. Ніколо старанно перекладав Цезаря із латини на італійську мову, а Наталя потім на українську. Так довідувались партизани про рух військ Цезаря, про битву під Алезією й про оборону Сачунту.

Я: о чудесна барко, куди ти завезла дезертира Ромічеллі. О балки й ліси, де розтаборювався Еней і загін, о гуркоте потягів, які партизани пускали з насипів, о детонації зірваних мостів, о стрекотіння снайперів, о noche темна, о noche партизанська — я міг би списати полум'яний дієпис співпраці з загоном Енея.

Мов Актей, наспівуючи за Аталантою, мовлячи її на мураві священної левади, милуючись золотим донцем її квіс, розметаних під розсохатим дубом, ішов загін Енея слідом за ворогом: Люди клипоногі й миршаві, статурні й кургузі, хто в чоботях, хто в драгих постолах із кулеметними лентами поперек грудей, з невідлучними фінками й семидесятидвох-зарядками, з гранатами за поясом ішли й пил золотився на листві чагарника обабіч стежки, промінь сновигав у хащі, малюючи золоті візерунки на зрошеному килимі лісових квітів й хмари, мов галери, пропливали над лісом, а Еней, вислухавши вістунів, кидав коротко: »Атакуем«, і крутив цигарку. Люди, лїниво перекинувши автомата, розходились, розбивались врозтїч й виходили з лісу в ча-

гарник, а звідти на дуги, здалека струнчили тополі села — звідти часто бив кулемет, але партизани, підбираючи смішно торбини з боків назад, переходили з ходи вбгт і »Слава-а-а«, як уривок пісні, котилось дугами.

Було цікаво потім йти побойовищем і дивитись на лица побитих. Люди лежали, грузко впавши на свою землю, мужицьку й репану, з викаряченими білками очей, з руками, що загібали, дряпали землю — холодні й тихі, як присмерк. Очі дивились у небо, просто себе, наче стежили за льотом птиць. А коли відривали людей від землі, крізь пучки сипалась їм суха земля — земля не хотіла віддавати їх, вони були землі, як вона — їхня.

Але що було по них дезертирові Ніколо Ромічеллі? Що було йому по тому, як і з ким, проти кого й за що вони бились і вмирали?

Перші дні він боявся, що Наталя є любкою Енея. Він зненавидів це ество в німецькому мундирі, з обличчям провінціального актора. Але так не було. Надходила ніч, яка ж бо пахуча й гомінка в цьому лісі, де тріщали шинки, або в балці, у селянській клуні, де пахло сіно! Бригада кінчила перевірку, Еней видавав диспозицію, а Ніколо згадував про Данте Габрієлі Россеті — профіль Наталі виступав гостро із-за куща каліни, вона стояла в дверях хати, а звідти оддавало її полум'я з печі, ціла повідь пожежі. Ніколо знав, що Наталя посміхається з його нетерплячости.

Я вип'ю, наче з перли світлість рос,
твій усміх молодий, і осокози

пройдуть рядком за нами. Я мов хтось
твою косу розсиплю — дощ і зорі.

Така коса твоя і синя й золота,

така душа твоя — мов Сіріуса бранка.
Кассіопея, у кайданах там,

де родяться надії і світанки.

І просто зір оттак, де небо і Господь
людей і мурашва, на місячну леваду
впаде мій голос стихшений — не зводь,
не говори про вірність ні про зраду.

Бо в ніч таку — усі слова умруть
лиш зорі лишаться високі і тремтливі
і з ними ти і очі-ізмруд,

і усміх твій, і коси — синіє зливи.

— І ви кажете, Ромічеллі, що ви не романтик?
Кохати ад'ютанта бригади партизанів, цю зовсім не кля-
сичну красу, може й зовсім пейзажську, репану ганку,
що зветься зовсім випадково так мелодійно, писати такі
вірші — і не бути романтиком?..

Ніколо мовчав. Він, доктор філософії, син землі, що
дала найстрункішу в світі систему, цивільного права,
що могла хвалитись недосяжними мистецькими творами,
незрівняною поезією, сучасник прозологічного Бенедетто
Кроче й полум'яного, але якого ж чіткого в схемі сво-
його мислення Джованні Панні — невже він міг бути
романтиком?..

Ніколо:

— Ви надаремно кешкуєте, друже. Ви ніколи не
знатимете, що було між нами в ті тихі ночі, серед лісу,
де тріщали шишки під ногами вартових або в селі, де
мов фабричні горна бухкали й вили хазяйські печі. Я
міг би плакати над попелищами, де зігнів вогонь. Я зрік-
ся отчизни й товаришів, я проміняв містечко біля Пес-
кари на цю балку, на цю самотню оазу в пустелі, на
цю барку з наймістернішої легенди середньовіччя...

Я: Бідний, бідний Ніколо, бідний принц Просперо!
Чи не продеклямувати тобі з незрівняного
Рильського:

»Принце мій, як я за тебе рад«.

Люди були ввічливі, вишукано галантні. Так, це були Енеєві друзі, одержимі одною тугою, одною мислею, одним прагненням, це були Язонові товариші в плавбі по золоте руно. Може Наталя була їх Медеєю?..

Сонце дзвеніло, лунко бралось за молоді дуби. Нів мідяного мисою, іноді Нів-Кров випливав із-за сосен і зубчасті тіні од палороті лягали на сухий мох. Партизани переходили річку вброд, осока пестила сталь автоматів, верби сокотали. Бригада взяла в полон трьох вояків, вони тремтіли мов молодий лист, стоячи перед Енеєм. Потім, біля Н—го лісу захоплено в бран цілу колону автомашин.

»Розстріляти« — і Еней пішов по росі, по коліна. Автомати, як відгомін, відповіли сухим тріском.

Ніколо:

— Що ви на це, історик?

Я:

— Ви побачите ще й інші речі.

В ліску, біля села Т. виспівувала таволга. Стояв жаркий південь, земля млоїлась незайманим дозвіллям. Стрибунці не стрекотіли, нишкнув лист. Партизанський суд засудив на смерть своїх же чотирьох товаришів. Вони не виконали наказу: замість атакувати ворога, пішли в село й пиячили до ранку. Сухо тріснули автомати, короткий зойк, люди безглуздо, притьмом упали на гарячу траву, до сухої землі. Й вона мов їх прийняла, один, молодий, упав горілиць і сміявся до соснових верховіттів, до нещадного неба. Кров шаркотною гадючкою плила йому з кутика уст. Суд — три найстарші в бригаді, шахтар і два мужики крутили цигарки.

Наталя підійшла до задніх возів, з перекиненням автоматом, із волошкою в чорній косі:

— Цей рейд твердо дається. Німак, відкотившись

від Дніпра, цупко затискає перстень дивізій. Або власти, або перемогти.

Ніколо:

— Мені здається, що чим лютіше стає сонце цього літа, тим запекліші ваші люди.

Бригада вривалась іноді в постой Зондеркомандо або відрізаних частин і вигублювала всіх. Або колонії осадчих. Там, як при конвеєрі, точною методикою вигублювано і колемінних, виволікши дитину й старого зі сховища. А наприкінці, щоб підкреслити, заокругляти балакс нищення, підпалювано оселі, і вони, знявши стовпи диму, чорні димарі, обсмалені тополі простягали, як руки до неба, до Бога, темного од гніву, молились либонь Йому, але небо й Бог мовчали, мов заодно з партизанами.

Ніколо, мідяна Медея — Наталя з квіткою в косі й я тряслись на драбинястому возі. Бучутури диму, чорного диму, крили наш ар'єргард.

— Навіщо ця жорстокість, — промовив Ніколо, — невже не можете собі дозволити на цю найменшу *virtus*, що зветься милосердям?

Медея поправила ремінь рушниці.

— У цій війні нема загальних правд. Кожна сторона становить про свої норми моралі. Не ми їх, то вони нас, ось найвища істина.

Я: позволю собі додати — дивно, що ви, т. зв. європейці, коли це потрібно вам, висуваєте прапор милосердя. А самі можете бути жорстокі, хоч кивлите про гуманізм.

Наталя:

Ми програвали наші війни, слухаючи вас. Тепер ми розумніші, нищимо чуже життя, щоб жити самим. Подивись, о хорунжий нового гуманізму!..

Це село, яке бригада проїздила серед тиші, спали-

ли окупанти двічі, криниці були повні трухів й чорна кров застигла в калюжах. Тільки мухи, рої мух шпиряли над руїнами й розкладом.

— А ти не бачив учора партії нашого загону, відбиту з полону?..

Ніколо бачив. Це були потвори з повідрізуваними вухами й носами, з повипалюваними очима й перебитими ногами; це була ватка старців, що повзла, хлипала й падала в куряву й калюжі крові. А здовж дороги, мов стигле струччя, висіли партизани на деревах. Дивна логіка країни, чудернацька логіка божевільної доби.

І Наталя, закинувши за плече автомата, з руками в кишенях, пішла побіля воза й шепотіла під ніжним, чорним вусиком амазонки. Нашепти помсти, прокльони, повчання нещадности тим, хто ще вагався?..

...Ой по горі, по горі
по битому полі...

Співали в авангарді, розгойдуючись, розмірковуючи, розтаборюючи.

Ніколо:

— Не забувайте, що я практикуючий католик. Прощати ворогам — це велика неповторна істина.

Наталя й я засміялись. Поглянь — як вогневіють тут квіти кров'ю, як темносині пасма хмар заволікають обрій, як ш'ють його шляхетну кармазинову кров.

Ніколо: Цей народ, як і земля, молодий, бур'яно молодий, ще, мов провідений гірський потік, залізно-гремучий, глибинний потік.

Я: Друг Ніколо помиляється. Ми древні, мов світ. Ми живемо тисячі літ. В кожному з нас дуднить тисячі літ, сотки століть із риком орд, що переходили нашу країну, з дуднінням копит степових верхівців, із гомоном облог, оборон і відсічей. Ваші консули воювали з нашим царем Мі-

тразатом на межах Боспорського царства, заш імператори ласим оком заглядали за наші обрії й значки легіонів траяна маяли й по наших шляхах. О, чар нашої землі знали ви ще тоді — готи, авари, гуни перекотились по наших ланах, відкотились як високий вал, а ми ще живем, мов Агасфер, живемо й відроджуємось, по вогневих зливах, мов скеля в час потоку, виступає наша земля і наша снага. І ще рослиннішою стає наша земля і ще мудрішою...

— Я девчонка еще молодая,
а душе моей тысячу лет, —

проспівала Наталя.

Я говорив далі:

— Вас, друже, опанувала апатія. Ви витліваєте, як багаття в степу від суховія. Тут границя рас, кордон кругу пивілізацій. Ви — даруйте — латинський *déraciné*, відірваний від свого ґрунту, здегенерований аналітик. Ви не чуєте пошуму крил Гензериха, а ми чуємо його. Ви не чуєте вже дудніння полчищ Атілі по степовій тирсі, клетоту орлів над легіонами, іркання коней святославової кінноти, тріумфального маршу Теодота Зиновія Хмельницького, що його ваші ж поети XVII сторіччя звали Цезарем степу, ви не чуєте пісні гайдамацьких загонів Залізняка, який зшов і цими шляхами, а ваш латинський брат, згодом Генерал революції Дюмур'є стежив за ним із Круч Богу...

Бригада Енея виплзала баркою над цими житами, над хащею цих лісів. І хмель корсарської барки обертався в чад — це вже був гад червоного похмілля після гучного бенкету.

Бригада відстрілювалась до останнього патрона, до останньої гранати. Бригада відступала, як ранений вовк, одгризаючись від хортів. Окунянти вислали панцирні

відділи й літаки безпосереднього діяння. Вони хотіли доконтати Енея, хотіли відплатити за вагони, пущені з насили, за захоплені автоколонни, за зруйновані опірні пункти, за вирізані до ноги каральні батальйони й колонії. Бригада не давалась. Вона ще ніколи не билась із такою запеклістю. Люди повзли до танків, і закидали їх лоби зв'язками гранат, танк, мов тупорилий кнур, заривався в землю й борсався, але не міг уже йти далі, в димі бігли заплінені люди екіпажу, а їх брали в огонь, давили гол'яч за горло. Вбиті снайпери затискали італійці на прикладі, так цушко, що треба було їх підважувати. Оточені гатили з автоматів навмання в сирій дим, шпурляли гранати й не залишали останньої для себе, як звичайно. Контратаку під містечком Мх було б відбито, коли б уривки гранат не звалили Енея. Він ще пробував іти, схопивши за груди, але не міг, кров струмком бризнула з горла, його підхопили й Наталя, ад'ютант загону, перейняла провід та наказала відступ. Енея поранено смертельно.

Ворог пробував здоганяти бригаду, але його відірали, від головної частини, заманивши в ліс. Взято навіть бранців. Вони, зчорнілі від бою, стояли громадкою біля старого в'язу. Один, білявий й блідий, бо поранений, сів на траву й жував травинку. Наталя пробігла повз них, спішила до Енея.

— Ніколо, — крикнула дзвінко і, в хаці пішли круги відомому, як по плесі; — всі люди зайняті, роздовбай них цуценят, якого чорта їх волочитимем із собою... Я бачив, що Ніколо зашарівся. Він був у вогні, але я знав — він не виконає цього наказу.

— Я не піду, — тихо сказав він, — накажи іншим...

— Ти знаєш, що буде за невиконання наказу, — нахмурилась вона; ти, кучерява пюня...

— Знаю, стріляй...

Вона вихопила пістоля. Це була чортівська Ніке, Ніке скитських левад. Її брови скакали, коса хвилювалась.

Я скочив між них.

— Так, хрипло промовила Ніке, він чужинець. Ми не маємо права до нього. І добре, що люди не розуміють...

Ніколо:

— Я шаную закони лицарської війни...

— Лицарської? То скажи їм. Ці люди не стріляють, а закатовують наших полонених. А жінок, а дітей? Супроти них нема лицарських законів...

— Можливо, все глядів на неї Ніколо, але я не можу...

І він пішов у гушавину, далі від табору й ліг у холодку високу траву. Він був недоречний, зовсім недоречний цей історик із містечка біля пескаря в цій країні, що стала руба, в вихрах і шкварі і крові. Я знав, що думає Ніколо. Він міг ненавидіти себе за свою кволість.

Крізь тремку листву тихо сочилися золоте проміння. Така коштовна миса котилась заходом, а з неї спалося золоте шпоно, і дикі гуси линули до неї. Віття гоїдалось, чорний ліс, мов п'яний, шумував листвою.

Із загону зосталось небагато. Вони бродили по хаші, ладнали фінки, крутили цигарки й прикурювали від кволого вогню. Дівчата перев'язували рани. На папороті, на листі калини сама, як калина, червоніла краплями кров пораненого звіря. Димок здіймався вгору. Повітря тремтіло, прозоре, мов скляне.

Ніколо почув голос Наталі:

— Бригада, наші втрати величезні — в людях і в матеріялі. Зв'язок із штабом зірвано. Ми, як у су-

тінку, а ворог стягає резерви. Але я знаю, що це його агонія. Питання: прориватись до бази через гори чи знов повертатись в акцію. Певно, відпочинок потрібний, але в цей ризикальний мент відпочинку нема. Есть боротьба. Рейд буде важкий, не всі пройдуть. Еней наказав голосувати, хто за акцію, хто за прорив до бази?...

Ніколо підвівся, щоб бачити: люди стояли в шереду, до півсотні, чотири жінки медсестри (одну з них підтримували дві другі), фінки висіли на короткому реміні, спереду на грудях, шапки заломані, шоломи в глині, ноги без узуття, щелепи чорні од неголеної щітини й куряви.

І враз (тоді саме повно-червоно налилось сонце, покидати ліс) всі підняли руки вгору. Вони мерехтіли, мов малинові прапорці, люди жмурились — так било сонце.

— Хто проти?

Мовчали.

— Добре, сказала тоді Наталя, ад'ютант бригади, значить ідемо. Ні хвилини не чекаємо. Бригада марш, марш!...

І ті п'ятдесят чи сорок сім чоловіка повернулись праворуч. Медсестри пройшли наперед із раненою, крізь хащу проплили частини кулеметів. Просмикнулись радісти. Дула ще купались у чердені. Тріщало ломачця. Димок починав сідати, стелитись над травою. Кувала зозуля. Партизан босою ногою вгруз у м'яку, чорну кертичину купину. Ліщина шаруділа.

Наталя йшла останньою. Вона обернулась, наче б нагадала собі про Ніколо. Він стояв зараз біля неї, під вільхою.

— Прощавай, тихо й поспішаючи пром'янула вона; ти знаєш дорогу?...

Ніколо зловив промінь, що ковзнувся по її круглому рамені, по високих грудях.

— Ти не гніватимешся на мене, що я йду?..

— Чому? (Вона засміялась, але нещиро). Яке я маю право до тебе? Либонь знаєш, чого не можна розповідати.

І раптом круто повернулась, і промінь уже обійняв її всю, і її мідяне лице й посміх. Шипшина закрила за нею стежку, ще лиш мить ловила її вітнями. На кільцях залишився клягтик її тендітної сукні. Ніколо обережно зняв його і поцілував.

Еней умирав десь у хащі, у зеленій пустелі, самотній, мов тварюка. Корінастий, як дуб, цей сірий чоловік умирав мовчки, на коріннях столітнього дуба. Він, знесилюючись, в калюжі крові, накритий з головою плащем, тихо западався в небуття. Він умирав, як римський громадянин, як легіонер, ніхто не бачив його обличчя, знівченого муками скону.

А загін Енейів виїшов уже мабуть на узлісся і, мов на глум ворогам, вже далеко-далеко звідси починав своєї:

Ой при горі, при горі,
при битому полі,
при знайомім табуні,
кінь гуляв по волі...

розгойдуючись, розмірковуючи, розтабуючись.

Вітрець відносив пісню, й Еней, що вмирав, чув її. І слухав, заслухувався в неї й ліс, що й цієї весни шумів молодим зеленим віттям і, на задсіч невидимим панцирним колонам, розгортався на обрїях ще грізнішим, ще сталевішим бурною.

Авгсбург, 26. 9. 45.